

UOT 82-3.512.162

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.229>

AYGÜN ORUCOVA

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

XIX əsrin sonlarından başlayan yenitipli Azərbaycan ədəbiyyatının hər iki üslubunun nümayəndələri ədəbiyyatşünaslığın müvafiq sahələrinə dair araşdırmaları ilə bədii ədəbiyyatın üzərinə müəyyən vəzifələr və tələblər qoymuşlar. Son dərəcə önəmli və zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığı ilə fərqlənən belə şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, molla-nəsrəddinçi ədib Məmməd Səid Ordubadidir. Onun ədəbiyyat tariximizin görkəmli şəxsiyyətləri, xüsusən Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzulinin dövrü, həyat və yaradıcılığı, müasirləri haqqında araşdırmaları, bədii ədəbiyyatın qarşısında qoyduğu tələblər və müasir dövrün ədəbi nümunələrinin tənqidinə dair məqalələrindən ibarət publisistik irsi Ordubadidən sözün həqiqi mənasında ədəbiyyatşünas alim kimi söz açmağa haqq qazandırır. Daha çox əhəmiyyət kəsb edən məqam isə odur ki, Ordubadi XI əsr Təbrizin alim, ədib və şairləri haqqında elə konkret və dəqiq məlumatlar təqdim etmişdir ki, bunlar yalnız uzunmüddətli və dərinən araşdırmaların nəticələri ola bilər.

Açar sözlər: məqalə, məruzə, çıxış, ədəbiyyat tarixçisi, ədəbi tənqidçi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi.

Giriş. Qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində də ən ümdə vəzifələrindən biri olan xalqa xidmət və onun inkişafına nail olmaq kimi ali məramı nəzər-diqqətdə saxlamışdır. Bədii ədəbiyyatı xalqın inkişafını ləngidən amillərlə mübarizə aparmaq üçün ən tutarlı vasitələrdən biri hesab edən tənqidi realist ədəbi cərəyanın əsas nümayəndələrindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi olmaqla yanaşı həm satirik şeirləri, həm dramaturji yaradıcılığı, həm də zəngin publisistik fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən Məmməd Səid Ordubadidir. Öz xalqının tarixi inkişafını, yaşadığı coğrafi ərazini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, dinlər tarixini, incəsənətini dərinən bilməklə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərini dərinən araşdıran Ordubadi tarixi romanlarında faktlar, tarixi şəxsiyyətlər, baş verən hadisələrin analizi, hərtərəfli təhlilini o dövrün tarixçisalməçilərindən heç də az təqdim etmir. Təsadüfi deyil ki, onun Azərbaycan tarixinə dair məqalələri ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuşdur [4]. “Tez-tez xalqın tarixi keçmişinə nəzər salan ədib qəhrəmanlıq səhifələrini vərəqləyərək gənclərə xatırlatmaq, ibrətamiz qəhrəmanları onlara sevdirmək məqsədilə bir silsilə oçerk-portretlər çap etdirmişdir. Bunlardan “Qara Məlik”, “Camal”, “Səttarxan” oçerklərini, “Vaqif bir dövlət adamı kimi”, “Böyük dövlət adamları” və s. məqalələri göstərmək olar” [6, s. 39]. Ədib musiqi mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz xidmətlər göstərən “Nərgiz”, “Nizami”, “Şəfa”, “Durna”, “Beşmanatlıq gəlin”, “Ürəkçalanlar”, “Nüşabə” və s. opera və operettaların librettolarını yaratmışdır. “Koroğlu” operasının şeirlərini yazmış, mətnini təkmilləşdirmişdir. “Əbül-üla Gəncəvi və Rudəki”, “Rudəki haqqında məxəzlər”, “Bab və bəha”, “İran Pəhləvi dövründə” kimi bir çox elmi-tədqiqat xarakterli məqalələri ilə Şərqşünaslıq və Azərbaycanşünaslıq elmini zənginləşdirmişdir. Bundan başqa ədib Puşkin, Demyan Bednı kimi rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən bədii tərcümələr də etmişdir.

Tarixi romanlar ustasının ədəbiyyat tarixçisi kimi fəaliyyəti. M.S.Ordubadinin Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri – Firdovsi, Rudəki, Xətib Təbrizi, Əbül-üla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, Şirvan ədəbi mühiti, təsəvvüf ədəbiyyatı haq-

qında tədqiqatları, “Ədəbiyyatımızda şeir”, “Şeirimiz haqqında bir neçə söz” məqalələri ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün diqqətəlayiq mənbələrdir. Ədibin “Nizaminin dövrü və həyatı”, “Nizami dövründə ədəbiyyat”, “XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və onun klassik Şərq ədəbiyyatına təsiri” adlı elmi məqalələri onun böyük istedadlı sənətkarların yalnız həyatı və yaradıcılığını deyil, o cümlədən yaşadığı dövrü, ictimai-tarixi və ədəbi mühiti və müasirlərini, eyni zamanda ədəbi əlaqələri, ədəbi təsirləri öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ordubadinin böyük humanist şair Nizami Gəncəvi haqqında yazılmış tədqiqatları filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova tərəfindən ərəb əlifbasından transliterasiya olunaraq məqalələr toplusunun ikinci kitabı kimi 2021-ci ildə “Nizaminin dövrü və həyatı” adı altında nəşr olunmuşdur [3]. Digər ədəbi şəxsiyyətlərdən bəhs edən məqalələri, musiqi, ədəbi tənqid haqqında məruzə və çıxışları isə “Ədəbiyyatımız haqqında” adı ilə 2022-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu tədqiqatların bir qismi ədibin sağlığında müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuşdu, digər bir qismi isə əlyazması halında qalmaqda idi ki, bu sahədə M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun və xüsusilə filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədovanın böyük zəhmətini yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Məqalələrdə Xətib Təbrizinin şəxsiyyəti və əsərləri yüksək dəyərləndirilir, lüğət və nəhvə, əruz və qafiyəyə dair əsərlərinin “bütün Şərq dünyasında birincilik qazandığı” [5, s. 28] qeyd olunur, təzkirələrdə ədəbi şəxsiyyətlərin kimliyi və əsərləri barəsində olan yanlışlıqlar, alimin mühiti və müasirləri, onun təsirlə yazılmış əsərlər, başqa sözlə desək, onun fikirlərini təkrar etməkdən kənara çıxma bilməyənlər haqqında ətraflı məlumat verilir. Xətibin şeirin vəznə, qafiyəsi, bədii quruluşu, mövzu seçimi, hansı ədəbi janrları tövsiyə etməsi və s. barədə qənaətləri Ordubadinin fikirləri ilə əsasən, üst-üstə düşür. Digər bir məqaləsində Ordubadi, fars ədəbiyyatının banisi sayılan Rudəkinin türklüyü məsələsini çox müxtəlif təzkirələrə əsaslanaraq və onun öz əsərlərinə istinad edərək əsaslandırmağa çalışmışdır. “Cənubi Azərbaycanın fars ədəbiyyatında azadlıq ideyaları” məqaləsində Ordubadi bu ədəbiyyatın farslaşması işində öz xalqının yaradıcılıq qabiliyyətinə şübhə ilə yanaşan Azərbaycan aristokratiyasını günahkar hesab edir. “Füzuli əsərləri Homer, Firdovsi, Tolstoy əsərləri kimi yaşadığı əsrin bir tarixi deməkdir. Füzuli öz əsərlərində Şərqdə cərəyan edən ikiüzlü siyasətlərin iç üzünü açıb göstərməklə də böyük bir xidmətdə bulunmuşdur” [5, s. 68-69] fikirlərilə Ordubadi onun əsərlərinin bədii təsir gücünü və ədəbi məktəb yaratmağa qadir bir sənətkar olduğunu təqdir etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatına xidmətləri baxımından Ordubadinin Tolstoyla müqayisə etmək mümkün olduğunu, lakin rus ədibinin dünya şöhrəti qazanmasında rus tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının mühüm rolu olduğunu vurğulamış, Ordubadinin isə bu baxımdan çox da bəxti gətirmədiyini təəssüflə yazmışdır: “Tolstoyşünaslıq artıq təkcə rus ədəbiyyatşünaslığının deyil, dünya elminin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. ...Heç şübhəsiz bu müqayisəyə Lev Tolstoyun əsərləri əsasında çəkilmiş filmləri, hazırlanmış səhnə əsərlərini də cəlb etsək, bizim qüdrətli sənətkarlarımıza, o cümlədən M.S.Ordubadiyə nə qədər borclu olduğumuz kəskin fərqlə nəzərə çarpar” [1, s. 5].

M.S.Ordubadi ədəbiyyat tənqidçisi kimi. İstedadlı ədibin müasirlərindən Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəfər Cabbarlı haqqında məqalə və xatirələri, “Həyatım, mühitim” memuarı, müasir şeir və tənqid haqqında məqalələri diqqətəlayiqdir. Ordubadi bədii ədəbiyyatı “insan qəlbinə və insan qanına təsir edəcək ruhi bir propaqanda” [5, s. 19] kimi nəzərdə tutmağı, həm dilçilik, həm də ədəbiyyatın qanun-qaydalarına əməl etməyi ilk növbədə qələm sahiblərindən tələb etmişdir. “Ədəbiyyatımız haqqında” məqaləsi dövrün ədəbi tənqidçilərinə ünvanlanmış, ədəbi tənqidin qarşısında duran vəzifələri dəqiq və sərrast şəkildə

müəyyənləşdirən bir nümunədir. Ədibin fikrincə, tənqidçi bir əsəri dəyərləndirərkən ilkin olaraq xalqın mənəvi ehtiyaclarının və tələbatlarının nələrdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməli və bədii əsərə bu meyarlardan yanaşmalıdır. Ədəbiyyatşünaslıqda buna müasirlik, müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmaq deyilir. Ordubadinin bu barədəki fikirləri təqdirəlayiqdir: "... əsər məzmun və fikir etibarilə zamanın tərəqqisi ilə çiyin-çiyinə getməyi bacarmazsa, geniş oxucu kütləsinin içərisinə girməyi də bacarmayacaqdır" [5, s. 20]. Müəllifin fikrincə, bədii söz insanları təkcə mənəvi və əxlaqı baxımdan deyil, eyni zamanda ictimai və hətta siyasi baxımdan da silahlandırılmalı, təlimatlandırılmalıdır. Heç təsadüfi deyil ki, qədim dövrlərdən bəri dünyanın müxtəlif xalqları – yunanlar, romalılar, hətta ərəblər belə düşmən üzərində qələbənin təkcə fiziki güclə deyil, dilin üslubi imkanlarından və bədii sözün təsir gücündən istifadə ilə mümkün olduğu qənaətində olmuşlar. Bu səbəbdən də istedadlı ədib Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazılan ədəbiyyatın qarşıya qoyduğu əsas məqsədi söz və fikir kəskinliyi, qətiliyi, qələbəyə inam aşılamaq kimi müəyyənləşdirir. Bədii ədəbiyyatda vulqarizmlərin, dialekt sözləri və şivələrin işlənməsini "ədəbi dilimizin qaydalarını, onun şivəsini, təbii lətafət və fəsahtənin pozulması" [5, s. 21] hesab edir və ədəbi tənqidçiləri bu kimi hallara qarşı mübarizə aparmağa çağırır. Digər tərəfdən Ordubadiyə görə, tənqidçinin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu əsas tələblərdən biri də yenilik, yəni novatorluq və bədii zənginlik olmalıdır. Bu baxımdan rus ədəbiyyatında Puşkinin, 19-cu əsrdə Əlişir Nəvainin, Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli və Vaqifin rolunu yüksək qiymətləndirir və ədiblər üçün nümunə hesab edir.

Ordubadinin fikrincə, onun dövrünün ədəbi tənqidi şair və ya yazıçıya oxucuların tələbləri, bədii sözdən gözləntiləri barədə açıq-aydın bir yol göstərməli, hansı mövzularda və necə yazmaq gərəkdiyini başa salmalıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının xeyli istedadlı nümayəndələri olmasına baxmayaraq, ədəbiyyatımız milli çərçivədən kənara çıxmağa bilməyir, dünya xalqları içərisinə nüfuz edə bilməyir. Bunun səbəbi isə ədəbi tənqidin öz əbədi və ümdə funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir. "Tənqid bizə öz qabığımızdan kənara çıxmaq üçün yol göstərmişdir. Tənqidin bizə göstərmədiyi nöqsanlardan biri də ədəbiyyatda məqsəd və mövzu məsələsidir" [5, s. 22-23].

Nəticə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqalə, məruzə və çıxışları əsasında Azərbaycanın istedadlı nasir, şair və dramaturqu Məmməd Səid Ordubadinin bir ədəbiyyatşünas alim kimi öz xalqının ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqidi ilə bağlı çox mühüm elmi əhəmiyyətə malik fikirlər irəli sürdüyünü görürük. Bu tədqiqatlardan biz onun müxtəlif təzkirələri, araşdırma əsərlərini, şairlərin öz əsərlərini dərinlənən araşdırdığını, bədii nümunələrinin orijinalına istinad etdiyini, lazım gəldikdə onların dilində tərcüməsini təqdim etdiyini, bədii ədəbiyyatın qarşısında çox aktual tələblər qoyduğunun şahidi oluruq. Ordubadişünas alim professor Yavuz Axundlu Ordubadinin bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələlərinə daha çox diqqət ayırdığını, ədəbiyyatın bütün janrlarından bəhs etdiyini, hətta öz atası Fəqir Ordubadidən bəhs etdikdə belə ən düzgün və ətraflı, tərəfsiz, obyektiv münasibət göstərdiyini yazır: "Yazıçı ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi, cəmiyyətdə vəzifələri məsələsinə realistsinə yanaşmış, onun xalqın tərbiyəsində bir silah olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir" [1, s. 138]. Təbii ki, bu tədqiqatlar irihəcmli araşdırmaların mövzusu ola biləcəyindən, burada yalnız bir qismindən bəhs etdik. Ordubadinin bu araşdırmaları onun Azərbaycan və türk xalqlarının tarixinə və ədəbiyyatına dərinlənən bələd olduğunu və böyük məhəbbətlə sevdiyini təsdiq edir. Akademik İsa Həbibbəylinin bu fikri tamamilə təqdirəlayiqdir: "Bu gün böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadini öyrənməyin və öyrətməyin zəruriliyi həmişə olduğundan daha aktual görünür" [2, s. 89].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, dövrü, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 384 s.
2. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
3. Nizaminin dövrü və həyatı [Mətn] / M.S.Ordubadi; ərəb əlifbasından transliterasiya edib nəşrə hazırl., tərt. və ön sözün müəll. N.Səmədova; elmi red. T.Kərimli; AMEA, M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. K. 2: Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 2021, 220 s.
4. Ordubadi M.S. Azərbaycan tarixi: Məqalələr toplusu / Ərəb dilindən trans., tərt., ön sözün müəll. N.Ə.Səmədova, elmi red. Ş.Fazil; AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. I kitab, Bakı: Elm, 2020, 288 s.
5. Ordubadi M.S. Ədəbiyyatımız haqqında: Məqalələr toplusu / Ərəb dilindən trans., tərt., ön sözün müəll. N.Ə.Səmədova, elmi red. T.Quliyev; AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. III kitab, Bakı: Elm, 2022, 220 s.
6. Vəzirova F. M.S.Ordubadi (anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə). Bakı: Elm, 1972, 45 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

MAMMAD SAID ORDUBADI'S LITERARY ACTIVITY

Representatives of both styles of the new type of Azerbaijani literature, starting from the end of the 19th century, set certain tasks and requirements for fiction with their research on the relevant areas of literary criticism. One of such personalities established the historical novel genre in Azerbaijani literature, mollanasreddinist writer Mammad Said Ordubadi. His journalistic legacy, which consists of articles on prominent personalities in our literary history, especially Nizami Ganjavi, Mohammad Fuzuli's period, life and work, his contemporaries, the demands of fiction and criticism of modern literary examples, justifies talking about Ordubadi as a literary scholar in the true sense of the word. What is more important is that Ordubadi has provided such specific and accurate information about Tabriz scientists, writers and poets of 11th century that can only be the results of long-term and profound research.

Keywords: *article, report, speech, literary historian, literary critic, literary theorist.*

Айгюн Оруджова

ЛИТЕРАТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

Представители обоих стилей современной азербайджанской литературы, начавшейся в конце XIX века, своими исследованиями в соответствующих областях литературоведения ставили определенные задачи и требования к художественной литературе. Одной из таких личностей, отличающейся чрезвычайно важным и богатым, многогран-

ным творчеством, является основатель жанра исторического романа в азербайджанской литературе, писатель-молланасреддинец Мамед Саид Ордубади. Его публицистическое наследие, состоящее из статей о выдающихся личностях нашей литературной истории, особенно о Низами Гянджеви, периоде, жизни и творчестве Мухаммеда Физули, его современниках, требованиях художественной литературы и критике современных литературных образцов, оправдывает Ордубади как литературоведа в истинном смысле этого слова. Более важным моментом является то, что Ордубади предоставил такую конкретную и точную информацию об ученых, литераторах и поэтах Тебриза XI века, что это может быть только результатом многолетних и глубоких исследований.

Ключевые слова: *статья, доклад, выступление, историк литературы, литературный критик, теоретик литературы.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 04.03.2023

Son variant 29.03.2024